

9. Galsworthy John. The Man of Property : The Forsyte Saga / J. Galsworthy. – Wordsworth Editions Ltd. , 2001. – 364 p.

Стаття надійшла до редакції 1 грудня 2012 року

УДК 82–31 : 262.14 Старицький

*Ірина Приліпко
(м. Київ, Україна)*

ДУХОВЕНСТВО ТА ЦЕРКВА В КОНТЕКСТІ КОЛІВЩИНИ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО «ОСТАННІ ОРЛИ»)

У статті розкриваються особливості зображення в романі М. Старицького «Останні орли» стану православної церкви та духовенства на Правобережній Україні у другій половині XVIII ст. Акцентується на достовірності змалювання письменником фактів та мотивації утисків православних з боку польської шляхти, католицького й уніатського духовенства, які стали одним із приводів Коліївщини. З'ясовуються особливості образів православного й католицького духовенства, аналізується специфіка моделювання образу ігумена Мельхиседека; увиразнюється ідейне спрямування твору.

Ключові слова: *духовенство, історичні факти, образ, православна церква, роман.*

В статье раскрываются особенности изображения в романе М. Старицкого «Последние орлы» состояния православной церкви и духовенства на Правобережной Украине во второй половине XVIII в. Акцентируется на достоверности изображения писателем фактов и мотивации гонений православных польской шляхтой, католическим и униатским духовенством, которые стали одной из причин Колиивщины. Выясняются особенности образов православного и католического духовенства, анализируется специфика моделирования образа игумена Мельхиседека; подчеркивается идейная направленность произведения.

Ключевые слова: *духовенство, исторические факты, образ, православная церковь, роман.*

The paper explores the specificity of representation the Orthodox Church and clergy state on the Right-bank Ukraine of the second half of the XVIII century in M. Starytsky's novel «Lasts Eagles». The attention is concentrated on the author's authentic representation of the facts and motivation of the orthodox oppression by the Polish nobility, Catholic and Uniate clergy, that was one of the reasons of the Koliivschyna. The paper elucidates the specificity of orthodox and catholic clergy images, analyzes the specificity of image modelling of hegumen Melhysedek; emphasizes the ideological direction of the novel.

Key words: *clergy, historical facts, image, orthodox church, novel.*

У своїй історичній прозі, зокрема у трилогії «Богдан Хмельницький», романі «Останні орли», повісті «Облога Буші», М. Старицький (1840 – 1904) звертався до художнього відтворення драматичних сторінок історії українського народу, пов'язаних із національно-визвольною боротьбою (Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, Коліївщина). Особливе значення в історичному дискурсі письменника займає проблема церковно-релігійних відносин, міжконфесійного протистояння. Розкриваючи конфлікти між православними й католиками, М. Старицький залишався вірним історичній правді, увиразнював взаємозв'язок суспільно-політичних та церковно-релігійних процесів.

У романі «Останні орли» (вперше був опублікований російською мовою в газеті «Московский листок» 1901 р.) у контексті зображення подій Коліївщини – народного повстання на Правобережній Україні проти польського панства й католицького духовенства 1768 р. – розкрита церковно-релігійна ситуація в Україні на початку другої половини XVIII ст., зображені образи православного й католицького духовенства. Відтворюючи соціальні й релігійні конфлікти того часу, М. Старицький спирався на історичні факти, вміло поєднуючи їх із художньою вигадкою. З-поміж джерел твору – історична монографія «Гайдамаччина» Д. Мордовця, праці М. Максимовича, В. Антоновича, М. Костомарова, документи та матеріали, опубліковані в «Архиве Юго-Западной России», у «Записках о Южной Руси» П. Куліша, в «Киевской старине» (1882 та наступних років), спогади про Коліївщину Вероніки Младанович – доньки уманського

губернатора Младановича, яку помилював Гонта під час взяття Умані (спогади були видані російською мовою у Києві 1879 р.), а також поема Т. Шевченка «Гайдамаки», з якою твір М. Старицького має багато спільного.

У зображенні стану православної церкви та духовенства на Правобережній Україні початку другої половини XVIII ст. письменник слідує історичним фактам. Як зазначає І. Ісіченко, ще «на початок XVIII ст. Православна церква як ієрархічна структура на території Речі Посполитої була зруйнована. Унія поширюється на Поділлі й правобережній Київщині. Цьому сприяли вплив православного селянства на Лівобережжя, на Слобожанщину, та заселення спорожнілих земель, а також колонізованих степів на півдні переселенцями з північно-західної України, де вже встигла закріпитися уніятська Церква [2, с. 219]». Становище православної церкви на Правобережжі ускладнювалося політичними й територіальними чинниками. Як відомо, за Андрусівським перемир'ям 1667 р. і «Вічним миром» 1686 р. між Росією та Польщею Правобережна Україна (без Києва) відійшла до Польщі, а Лівобережна перебувала у складі Росії. Православна церква ще на початку XVIII ст. на Правобережній і Західній Україні була позбавлена власної ієрархії, адже православні єпископи – перемишльський (1692), львівський (1700), луцький (1702) – перейшли до унії, адміністративний центр православної церкви був на Лівобережжі, у Переяславі, проте зв'язок з переяславським єпископом був ускладнений через територіальний кордон. Відтак, православна церква на Правобережжі опинилася без захисту перед наступом католиків й уніатів. Релігійні утиски населення Правобережної України, посилені соціальним й національним гнітом, мали політичну мету, адже ополячення й окатоличення українців були одними із засобів політичного тиску, чинниками денаціоналізації: «Ворог добре знав, що він робить: убиваючи православну віру, він тим самим убивав і Україну як окрему націю [3, с. 430]». Православна церква зазнавала жорстких утисків, православне населення й духовенство були офіційно позбавлені всіх прав, про що йшлося в постановках сеймів 1717 і 1733 рр. та уніатського собору 1720 р. в Замості. Утиски відбувалися

найчастіше насильними засобами: збройним захопленням православних церков, монастирів й перетворення їх на уніатські, змушуванням православних приймати уніатство. У жовтні 1765 р. цариця Катерина звернулася до російського посла у Варшаві М. Рєпніна з листом, у якому наказала вимагати припинення утисків православних монастирів і церков на Правобережній Україні. У 1768 р. польський сейм під тиском російського посла й послів інших держав визнав за православними право на вільне дотримання своєї віри й між Польщею та Росією було укладено угоду, за якою православні зрівнювалися у правах з католиками, проте на знак протесту польська шляхта в м. Барі створила конфедерацію, яка протестувала проти ухвали сейму й виступила за збереження необмежених прав польської шляхти й католицького духовенства. Переслідування православних розгорнулися з новою силою. Ці історичні факти відтворені в романі М. Старицького: «В одірваній від своїх братів і славного Запорозжя Правобережній Україні почалося хижє, розбишацьке хазяйнування ненависників, винищувачів руського племені. Мов шуліки, мов гайвороння, налетіли звідусіль на безталанну, осиротілу Україну уніати, ксьондзи й пани; знову з'явилася на Україні страшна, кривава примара унії й почалася дика розправа... Позбавлена єпископів і вищого духовництва, віддана в руки лише темних, безправних селян і майже таких самих сільських попів, бідолашна руська церква судорожно билася з латинськими катами й страшними панськими командами, що налетіли на неї. [...] З'явилися по всій Україні шибениці, вогнища, криваві палі, запалали православні церкви, стогоном і голосінням сповнилася рідна земля [...] [4, с. 24–25]». Слідуючи за історичними фактами, М. Старицький показує утиски православного духовенства на Правобережжі, ініційовані польською владою з метою соціального, політичного й національного підкорення українців: «[...] єпископії передаються уніатським владикам, а православним священикам не дозволяється навіть підтримувати стосунки з київським митрополитом; у православного духовництва відбирається все церковне майно, й воно прирікається на цілковиті злидні й отупіння [...]». Усі нові постанови сейму й декрети короля,

спрямовані на приниження руської ієрархії, звели зрештою особу священика до хлопа, навіть нижче – до позбавленого прав баніти. Губернатори й економи польських маєтків почали примушувати священиків працювати нарівні з селянами; та прирівнюючи останніх до робочої худоби, дідичі все ж таки не дозволяли нікому чужому експлуатувати свою власність; що ж до схизматицького священика, то вважалося, що він належить усім, і кожен католик міг мучити його, як його заманеться... [4, с. 61]».

У зображенні страждань, які зазнавали православні з боку католиків й уніатів, а також у показі опору М. Старицький спирався на тогочасні документи. Зображені в романі епізоди свідчать, що православні священики, титарі, диякони, вірні парафіяни до останнього відстоювали свою віру, храми, часто йшли на смерть, але не зрікалися своєї віри й церкви. Так, священик церкви в Туровій твердо захищає свій храм: « – Не зраджу віри своєї і не введу в спокусу ні єдиного від малих сих! – відповів тим же твердим голосом священик. [...] – Прощай, жінко! Прощайте, діти! Стійте міцно! [4, с. 215, 217]». Священик Малої Лисянки – отець Хома – відмовляється від особистого порятунку й залишається зі своєю паствою, заявивши, що «він помре біля того вівтаря, служителем якого поставив його Господь [4, с. 358]». Отець Хома залишається вірним церкві й парафіянам до останнього, прийнявши за це смерть: «Я не зламаю присяги, даної мною у вівтарі мого рідного храму, й зрадником не стану! Ніякі погрози мене до цього не змусять... Смерті я не боюся [...] [4, с. 463]». Таку ж стійкість й вірність виявляють титар та парафіяни Малої Лисянки, які, ризикуючи власним життям, виносять із церкви священні речі, щоб ксьондз не зміг відслужити службу й перетворити таким чином православний храм на костьол. Аби врятувати своїх спільників, титар бере всю провину на себе, свідомо йдучи на смерть. Мужньо відстоює ключі від церкви священик Лебединського монастиря, не дбає про власний порятунок й ігумена цього монастиря: висловивши всю правду ворогам, приймає від них смерть. Не зрадивши своєї віри, гинуть намісник та ченці Мотронинського монастиря.

Різко негативним зображене в романі католицьке й уніатське духовенство, яке перетворило представників польської шляхти на виконавців власної волі, на слуг релігійних фанатиків, які часто вдавалися до кровопролиття: «Єзуїти, прибравши до своїх рук виховання шляхетського юнацтва, витравили з нього високі традиції свободи совісті, любові до батьківщини й розвинули тільки одне прагнення – повернути всіх іновірців у лоно католицької церкви або стерти їх з лиця землі: одно слово, шляхтич, зрештою, перестав бути сином ойчизни, а став лише сліпим виконавцем велінь слуг Лойоли в ім'я величі папи [4, с. 61–62]». Письменник показує, що вище католицьке й уніатське духовенство вдавалося до неправомірних методів у боротьбі з православними, давало вказівки до насильницьких дій. Так, Мокрицький – офіціал (помічник) тодішнього уніатського митрополита Ф. Володкевича – використовував насильницькі методи утвердження унії: «Офіціал митрополита уніатського видав суворий декрет, в якому наказував усіх, на кого падала підозра в підтримці православ'я, привозити до Радомишля, у в'язницю; церкви, котрі не хотіли прилучатися до унії, закривати, священників зв'язувати й привозити туди ж [...]. Крім того, митрополит уніатський надіслав свої листи на польські прикордонні форпости, по березі Дніпра, з вимогою не пропускати нікого з православних священників і мирян у Переяслав і взагалі на лівий берег Дніпра [4, с. 321–322]». Історичним фактом є рейд, здійснений Мокрицьким з озброєним загоном влітку 1766 р. по селах і містах з метою жорстокої розправи з противниками унії. Це зображено й у романі М. Старицького: Мокрицький, не чекаючи наслідків своїх розпоряджень, «узявся за власноручну розправу: він вдався по озброєну допомогу до місцевої шляхти, яка утворила новий виділ конфедерації, і вимога його була одразу ж виконана з нелюдською жорстокістю. [...] Селян, котрі не хотіли прилучатися до унії, били, вішали, садовили на палі, церкви закривали, грабували в них усе церковне майно; священників, які лишалися вірними православ'ю, нещадно били, виривали їм бороди, стригли голови [...], посиляли нещасних у Корсунь, резиденцію митрополита уніатського, на остаточний суд. Суд той

здебільшого закінчувався жахливою смертю бідолашних мучеників: їм давали по триста канчуків, шмагали на смерть різками, душили димом [4, с. 322]». Історичним фактом (липень 1766 р.) є жорстока розправа над мліївським титарем Данилом Кушнірем, якому спалено руки, а потім відрубано голову за відмову прийняти унію й за те, що сховав від уніатського попа чашу з дарами. Суголосним цьому факту є зображений у романі збройний напад на село Малу Лисянку, повішання отця Хоми, катування титаря, захоплення церкви.

Представники католицького духовенства, зображені в романі, насилля й кровопролиття виправдовують «благородною» метою. Так, холмський архієпископ Рило (постать історична), посилаючись на папу римського, відкрито заохочує польську шляхту до насилля: «[...] найсвятіший отець закликає вас усіх повиймати з піхов мечі й рушити на винищення схизми. [...] Будьте тверді, виженіть з сердець ваших усякий жаль до нерозкаяних і винищіть їх до єдиного [...]» [4, с. 260]». Ксьондз Баєвський впевняє Кшемуського, що кров православних «не погубляє душу, а очищає її [4, с. 67]», висловлює мету католиків – поширити скрізь католицизм, виражає ставлення їх до уніатів: «[...] уніати небажані теж: це якийсь незрілий, шкідливий плід [...]. Вони раніше, може, й були корисні, щоб одвести очі від істинної нашої мети, але далі їх Рим не потерпить... [4, с. 69]». Прагнення й почуття ксьондза неспівмірні з уявленням про священика як про слугу Бога, миротворця, захисника всіх скривджених: «Очі в плебана блискотіли похмурим вогнем нещадної злоби й жорстокості, а голос його від збудження підвищився до різких крикливих нот: Так, знищити: церкви попалити, попів перевішати, непокірних селян повибивати [...]» [4, с. 70]».

З початку XVIII ст. проти утисків населення Правобережної України й православної церкви піднялися гайдамаки, повстання яких охоплювали значні території, особливо розгораючись у 1734 та 1750 рр., досягши найбільшого розмаху в 1768 р. під час Коліївщини – народного повстання під проводом Максима Залізняка.

«Останніми оазами православ'я [4, с. 399]» XVIII ст. були правобережні монастирі – Чигиринський, Медведівський, Жаботинський, Лебединський, Мошногорський, Ірдинський, Виноградський, Корсунський, Богуславський, Трахтемирівський, Канівський, Ржищівський, Лисянський, Маньківський: «Останнім часом, коли козацтво і автономія України впали, а руський народ і грецька віра були приречені лютим католицтвом і свавільною шляхтою на цілковите знищення, правобережні монастирі стали єдиною опорою переслідуваного руського під'яремного люду. Це й спонукало тріумфуючих ненависників відняти у «схизматського бидла» ті останні оази православ'я [4, с. 399]».

Окрема увага в романі приділена Мотронинському та Лебединському монастирям, які були на той час осередками православ'я, але діяльність яких притіснялася поляками. Лебединський монастир у романі фігурує як жіночий, хоча з історії відомо, що він за часів Коліївщини був чоловічим, а в жіночий перетворений у 1779 р. Мотронинський монастир біля Чигирини був утворений 1568 р. (у романі М. Старицький висловлює припущення, що він «заснований ще задовго до навали Батия, у XII столітті, якоюсь княгинею Мотроною [4, с. 262]») й увійшов у історію як центр антиуніатського руху в XVII – XVIII ст., особливу роль відігравши в 60-ті рр. XVIII ст. під час Коліївщини. Ченці монастиря «під рясою смирення й забуття мирської суєти ховали в своїх серцях почуття безмежної любові до змученої батьківщини й ненависті до її ворогів [4, с. 263]», а тому схвалюють пропозицію Залізняка освятити зброю козаків. Отець Єлпідифор благословляє народних месників: «Вам належить визволити святу церкву і край рідний від мук та наруги лядської. [...] Не бійтеся, та аще кого й спіткає смерть, хай не бентежитьсь серце його, бо ніхто так не угоден богові, як той, хто поклав душу за віру свою [4, с. 501]».

Як свідчить історія, конфедерати нападали на Мотронинський монастир 5 квітня та 11 травня 1768 р., пограбували монастирську скарбницю й майно, зруйнували монастир, а ченців, які не встигли розбігтися, повбивали. Жахливу картину побачили гайдамаки в Мотронинському монастирі після нападу на нього поляків, ставши свідками жертвовної смерті за

свою віру й святиню отців та ченців монастиря: «Скрізь було видно сліди страхітливого звірства й блюзнірської наруги над святинею [...]. І на цю страшну руїну широко дивилися мертві очі отця Єлпідифора, прибитого до стіни величезними цвяхами. З обох боків від намісника висіли вниз головами, торкаючись пасмами сивого волосся камінних плит підлоги, старші за саном ченці. [...] Скрізь – і у вітварі, і в церкві – валялися порубані, знівечені тіла ченців [...]. Служителі віри, напутники й захисники народні нині лежали понівечені, мертві, лишившись вірними своїй святині до останнього подиху [4, с. 622, 623]».

Ключову роль у захисті православ'я відіграв ігумен Мотронинського монастиря – Мельхіседек Значко-Яворський (1716 – 1809). У моделюванні образу Мельхіседека М. Старицький слідує історичним відомостям. Відомо, що в 1761 р. переяславський єпископ, якому на той час підпорядковувалися православні громади, призначив своїм представником на Правобережжі саме ігумена Мотронинського Свято-Троїцького монастиря Мельхіседека Значко-Яворського. Це зображує й М. Старицький, відтворюючи послання переяславського єпископа Гервасія: «[...] я зрю плоди високих твоїх трудів, в бозі собрате, єдиний оборонче й відновителю на Україні зганьбленої віри, [...] нині утверджую тебе, Мельхіседека, в чині церковного правителя й проректора як над церквами, так і над усім православним народом на Україні [4, с. 269]».

З 1761 р., виконуючи обов'язки правителя православних церков і монастирів Правобережної України, отець Мельхіседек розгорнув антиуніатську діяльність, активно захищав православ'я, їздив у Петербург і Варшаву відстоювати права церкви. Саме завдяки його діяльності на Правобережжі розвивалося православ'я, до православної віри повернулося багато парафій, які під тиском змушені були стати уніатськими: «Очоливши благочиння, він активно захищав права Церкви, гарантовані угодою з Росією та Прусією, що була схвалена варшавським сеймом 1767 р. Завдяки ігуменові Мельхіседеку на православ'я повернулося ще майже 60 парафій [2, с. 219]». Самовідданим захисником православ'я зображує Мельхіседека й М. Старицький:

«Присвятивши себе цілком, до самозабуття порятунку православної віри й руської народності, він увесь віддався великій справі боротьби за відновлення людських прав рідного народу [4, с. 263]». Отець Мельхіседек переконаний, що в ситуації, в якій опинилася православна церква, не час думати лише про спасіння власної душі й сидіти, склавши руки. Саме завдяки діям Мельхіседєка закріпилася церковна влада, зміцнів церковно-адміністративний устрій православної церкви на Правобережжі: «Нарешті, з призначенням Мельхіседєка правителем українських церков, на Україні, після тривалого безправ'я й безладдя, з'являється перша офіційно визнана влада, заводиться конче потрібний церковно-адміністративний лад і відновлюється перерваний насильствами ворогів зв'язок її з Переяславським єпископством. [...] багато силоміць навернених в уніати почали знову переходити в православ'я. Мельхіседек скрізь поспішав на допомогу, підтримував дух православ'я, реставрував церкви, добивався прав на спорудження нових [4, с. 264]». Ігумен нехтував особистою безпекою, за жодних умов не згоджувався залишати свою паству й рятуватися самому: «Нехай не заволодіє мною страх і не вдасться ляхам похитнути дух мій! [...] Зостануся тут до останнього дня, хай не збудеться речене в святому письмі:, «Поражу пастиря, і розійдуться вівці!» [4, с. 321–327]».

Письменник наголошує, що Мельхіседек сповідував «розумну тактику й обережність [4, с. 264]» у своїх діях й не визнавав насильницьких методів боротьби, виступав прихильником правових дій: «Глибоко обміркувавши план боротьби, боротьби безоружної, з незламним ворогом, Мельхіседек зрозумів, що тільки вірна юридична постановка справи, спокійне й тонке ведення її, при сильному зовнішньому заступництві, можуть урятувати Україну [...]» [4, с. 264]. Мельхіседек, сподіваючись на справедливість, їде в Росію просити заступництва в цариці. Історичними фактами є перебування Мельхіседєка в Петербурзі із середини червня до середини вересня 1765 р., його аудієнція в цариці Катерини II 30 серпня, яка пожертвувала Мотронинському монастиреві ризницю, а також дала гроші для допомоги православним церквам на Правобережжі.

Клопотання Мельхіседека в Петербурзі мали свої наслідки: «Мотронинський монастир поки що не зачепили; але розлючена шляхта почала домагатися знищення цього «царя схизматів» [4, с. 265]». Хоча письменник зазначає про те, що переслідування православних змусили Мельхіседека знову їхати в Росію, проте насправді до Петербурга ігумен їздив лише один раз – у червні 1765 р.

Навіть переконавшись, що заступництво монархів не має наслідків й польський сейм відхилив усі прохання («Сейм закінчився, прохання наші всі відхилено, й декларації милостивої цариці та інших монархів, за нас чинені, залишено без уваги! [4, с. 321–335]»), Мельхіседек не змінює своєї позиції щодо методів боротьби: «Не нам належить кара [...]. Віруйте в милосердя боже; я завтра ж поїду до Варшави. Ще надіюся на заступництво Росії... [4, с. 335, 336]». Історичним фактом є візит Мельхіседека до Варшави в січні – лютому 1766 р., унаслідок якого король Станіслав-Август звернувся до уніатського митрополита і єпископів із закликом припинити переслідування православних й підтвердив їх права на сповідання своєї віри. Відомо й про другий візит ігумена до Варшави у грудні 1767 р.

Із часом Мельхіседек усвідомлює, що мирні засоби боротьби вичерпані й правда на боці Залізняка, який закликає до збройного захисту зганьблених церкви й народу. Розуміючи, що гайдаки мають виступити продовжувачами розпочатої ним справи захисту православ'я, отець Мельхіседек переживає внутрішнє сум'яття, викликане неможливістю узгодити заповіді Христа про любов до ближнього, терпеливість й покірність з методами збройного відстоювання справедливості, а, отже, з кровопролиттям й насильством. Психологічно вмотивовано письменник відтворює внутрішню боротьбу ігумена Мотронинського монастиря, моделюючи вагання й психологічне роздвоєння у формі розмови героя з самим собою: «Я шукав миру мирові, а не кровопролиття й борні – захвилювався ігумен. – Невже ж мій шлях привів їх до ножа? Невже ж не лишилося нічого, крім ножа? «Іншого шляху не лишилося тепер», – пролунало в серці ігуменатак виразно, так чітко, ніби ці слова промовив хтось над самим його вухом [4,

с. 338]». Внутрішні вагання змінюються картанням себе, усвідомленням жахливого становища, у якому опинився він і його народ, церква: «То, виходить, правда на їхньому боці, виходить, він злочинець, бо стримував і зупиняв їх. Виходить, його проповідь покори й терпіння тільки віддаляла день миру й наближала день загибелі вбогої пастви його [4, с. 338]».

Як відомо з історії, польський сейм 1766 р. відхилив клопотання про захист прав православних. Розчарований у своїх сподіваннях, усвідомлюючи весь жах ситуації й потребу конкретних дій, Мельхіседек вирішує відтворити на папері слова обіцяної допомоги, адже, побачивши реальну царську грамоту, у якій цариця обіцяє захист православних, народ повстане з новою силою, підкріплений вірою в допомогу з боку Росії: «Там обіцяли йому допомогу, обіцяли на словах... Як передати сі слова народові? Один спосіб: відтворити їх на папері. Залізник бачить у цьому весь успіх діла... Всі повстануть... [4, с. 338]». Проте таке рішення, що мало б підштовхнути людей до повстання, а, отже, до братовбивства, кровопролиття, знову породжує протиріччя, вагання в душі ігумена, які загострюють конфлікт християнських заповітів й реалій жорстокої дійсності, й, врешті, спонукають до вибору: «Терпіти, терпіти й прощати, – прошепотів він сам собі, – й не ставати проти зла? А якщо це зло загрожує поглинути цілий край? Загрожує поглинути й розтлити душі тисяч й тисяч людей? Якщо це зло здійсмає руку й на святиню святинь, невже ж і тоді терпіти? Ні-ні, терпіти таке зло – согрішити перед Господом. Чи не озброїлися ж сини первосвященника Маккавея на захист храму господнього? Чи не поховав же Самсон під руїнами храму ненависних філістимлян? Чи не вигнав же сам Христос гендлярів із храму? [4, с. 339]». Прозорим натяком Мельхіседек доручає отцю Антонію відтворити золотим чорнилом царську грамоту, у якій має звучати підтримка й заклик Катерини II до повстання проти польського панства й католицько-уніатського духовенства, й віддати її Залізнику «лише тоді, як воістину вдарить наша остання година [4, с. 341]». Сам же Мельхіседек вирушає у Варшаву. Як свідчить історія, «Золота грамота» – це народна назва вигаданого указу й у моделюванні епізоду, пов'язаного з нею,

письменник керувався народними переказами. Отець Антоній виконує доручення ігумена й читає Залізняка грамоту, у якій «нібито від імені Катерини наказувалося всім козакам, селянам і запорожцям українським, під проводом Залізняка, винищити по всій Україні ворогів православної віри й руського народу, бо цариця не хоче більше терпіти насильств і звірств лядських над православною церквою та православним рідним народом і обіцяє йому свою швидку й сильну допомогу [4, с. 495]».

За історичними відомостями, Мельхіседека схопили уніати 23 липня 1766 р. у с. Сокирній на правому березі Дніпра під час повернення ігумена з Переяслава. Уніати повезли Мельхіседека до Корсуня, а потім до Радомишля, по дорозі силоміць переодягнувши в одяг католицького священника, допитували й намагалися отруїти, а потім у кайданах повезли до Грудка в замок уніатського митрополита й кинули до в'язниці. Перед тим, як мали замурувати ігумена, він встиг відправити до Переяслава свого слугу сповістити про все єпископа Гервасія, а також зміг передати листа в Київ. М. Старицький, слідуючи історичним фактам (лише невірно вказуючи місце схоплення ігумена), зображує страждання й поневір'яння Мельхіседека: «Схопили на дніпровській переправі, пограбували до останньої нитки, одягли в ксьондзівську одягу, закували в кайдани й повезли в Корсунь. Там над ним глумилися всіляко, били його і канчуками, і барбарами, змушуючи пристати на унію, не давали їсти й пити, двічі підносили отруту, та Господь врятував владику... Тоді вони перевезли його в Радомишль, а звідти до нас, у Грудки, [...] вирішили якнайшвидше згубити владику й звеліли замурувати і двері, і вікна темниці, щоб він задихнувся у ній [4, с. 547]». У зображенні порятунку Мельхіседека М. Старицький дещо відходить від історичних фактів, показуючи, що саме завдяки зусиллям й хитрощам гайдамаків (переодягання Найдя у польського шляхтича, а гайдамаків у російських купців), ігумена було врятовано й відправлено в Переяслав. Насправді ж, перебуваючи в Дерманському монастирі, куди його перевели з Грудка, Мельхіседек прийняв пропозицію російських купців влаштувати йому втечу й, переодягнений у купецький одяг, доїхав до Києва.

Якщо Мельхіседек переосмислив свою позицію щодо методів захисту православ'я в умовах соціальних й релігійних утисків з боку поляків, то зображені у творі інші представники православної церкви до останнього залишаються прихильниками християнських засобів протистояння ворогам. Так, отець Хома закликає до віри й терпіння («Вірувати, надіятись і терпіти! [4, с. 95]»), єпископ Гервасій у своєму посланні звертався до духовенства й народу, «закликаючи їх до терпіння й покори і застерігаючи, що яких би мук не зазнали вони від гонителів, краще мовчки терпіти їх, аніж підносити оружну руку і за злодіяння платити злодіяннями [4, с. 269]». Л. Горболіс із цього приводу зазначає: «Пропагована християнським ученням терплячість стає причиною сутичок, міні-конфліктів у повісті М. Старицького «Останні орли», а покладання на Божу волю – суттєвою перешкодою у вирішенні національних питань. [...] Отці пропагують мир, але їхні міркування про терпіння гальмують дії селян, які у час визвольної боротьби мали бути активними, зібраними та вольовими. Виникає розбіжність ідейних принципів двох груп людей. Заявлений у творі конфлікт відображає складнощі зображення історичної доби й урізноманітнює способи побудови характерів із урахуванням пріоритетів християнського вчення й народнорелігійної моралі [1, с. 75]». Відтворюючи позицію представників православного духовенства (єпископа Гервасія, ігумена Мельхіседека, ієромонаха Єлпідифора, архідиякона Аркадія, отця Хоми), М. Старицький зображує їх патріотами своєї землі, палкими захисниками православ'я, стійкими в жертвовній боротьбі за свою віру й церкву. Отці Єлпідифор й Хома пішли на смерть, проте не виявили слабкості, до останнього залишилися вірними православ'ю й християнським цінностям, не відповівши злом на зло. Ігумен Мельхіседек з часом усвідомлює, що лише терпінням і смиренням неможливо захистити свою церкву й народ, і коли мирні засоби не дають результату, слід братися за зброю. Саме тому духовенство освячує зброю гайдаків, благословляє народних месників на боротьбу з поневолювачами.

Зображуючи агресивні дії католицького духовенства, письменник змальовує, що вони суперечать християнським заповідям, є далекими від норм загальнолюдської моралі. Під тиском політичних інтересів, діючи спільно з польською шляхтою, католицьке й уніатське духовенство схвалювало насилля, яке підтримувала вища церковна влада на чолі з папою римським Климентом XIII (1758 – 1769), який 6 вересня 1766 р. у листі до єпископа Речі Посполитої Солтика закликав усіх католицьких єпископів не допустити скасування постанов про обмеження прав дотримання православної віри. Цей історичний факт відтворено й у романі: Залізник повідомляє Мельхіседека й ченців про зміст послання папи римського, яке було зачитане на зібранні в уманського губернатора: «Папа звертається до всіх вірних католиків – шляхтичів польських, – закликає їх лишатися вірними лицарями римського костюлу й вирвати з коренем раз назавжди схизму, що проявилася на їхній землі, а для цього не спинятися ні перед чим. [...] архієпископ узяв з усіх шляхтичів страшну клятву, що вони не залишать у Польщі жодного схизмата, а тих, що опиратимуться перед унією, винищуватимуть як розбійників і бунтарів [4, с. 325–326]». У контексті зображуваного звучить засудження братовбивства, ворожнечі й насилля на релігійному ґрунті. Показовими в цьому сенсі є слова отця Мельхіседека: «Звір лютий не шматує так здобичі своєї, як християни мучать братів своїх християн [...] – О господи! – прошепотів він. – Святі слова твої обернули на отруйні жала, а заповіт твоєї любові – на криваву ворожнечу й гординю [4, с. 46, 326]». Промовистими є й слова отця Хоми: «Насильством, пане, не можна ані насадити, ані знищити віру... За неї, пане, люди йшли на хрест і на вогнище... [4, с. 463]».

Отже, у романі «Останні орли» М. Старицький на основі історичних фактів відтворив умови, у яких опинилися православна церква, духовенство й народ у результаті утисків з боку польського панства й католицького духовенства, що й призвело до Коліївщини. Письменник акцентував на взаємозв'язку соціально-політичних та релігійних процесів, реалістично й психологічно вмотивовано зобразив образи католицького й православного

духовенства, увиразнив значення діяльності ігумена Мельхіседека. У контексті показу суперечностей між християнськими принципами та суспільно-політичними реаліями, акцентується ідея про неприпустимість ворожнечі й кровопролиття на релігійному ґрунті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горболіс Л. Парадигма народнорелігійної моралі в прозі українських письменників кінця XIX – початку XX ст. : монографія / Л. Горболіс. – Суми : Козацький вал, 2004. – 200 с.
2. Ісіченко Ігор, архієпископ. Історія Христової Церкви в Україні / Ігор Ісіченко, архієпископ. – Харків : Акта, 2003. – 471 с.
3. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква за час Руїни : 1657–1687 / І. Огієнко (митрополит Іларіон) / Упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2006. – 468 с.
4. Старицький М. Останні орли. Історична повість з часів гайдамаччини / М. Старицький. – К. : Дніпро, 1968. – 704 с.

Стаття надійшла до редакції 22 січня 2013 року